

*Ушбу китоб «Жадид маърифатпарварлари
гояларидан ёш авлод тарбиясидафойдаланиш»
мавзусидаги инновацион тадқиқотлар
доирасиданашир этилди*

**Маҳмудхўжа
БЕҲБУДИЙ**

ЁШЛАРГА МУРОЖААТ

ТОШКЕНТ
«МАЪНАВИЯТ»
2022

УЎК 94:008(575.1)
КБК 66.3(5Ўзб)
Б 98

Азиз китобхон! Қўлингиздаги ушбу китоб жадид маърифатпарварлари ғояларидан ёш авлод тарбиясида фойдаланиш» мавзусидаги инновацион тадқиқотлар доирасида нашр этилди. Китобга буюк маърифатпарвар бобомиз Маҳмудхўжа Бехбудийнинг турли асарларидан бир қатор ибратли иқтибослар ва парчалар киритилди. Ушбу жажжи китобча сизга доимий ҳамроҳ бўлишига ишонамиз.

ISBN 978-9943-04-428-9

© «Маънавият», 2022

Сиёсий, ижтимоий фаолияти ва билимнинг кенглиги жиҳатидан Туркистоннинг ўша вақтидаги жадидларидан Бехбудийга тенг келадигани йўқ деб ўйлайман.

Файзулла Хўжаев

Маҳмудхўжа Бехбудий уйғониш даври ўзбек адабиётида биринчи ўрнини олурга лойиқ зотдир.

Ҳожи Муин ибн Шукрулло

Маҳмудхўжа Бехбудий XX аср бўсағасидаги Туркистоннинг орзу-армонларидан бири сифатида майдонга келди. У ўз даврининг ижтимоий-сиёсий ҳаракатларида фаол қатнашган энг йирик намояндаси, янги замон ўзбек маданиятининг асосчиси эди. Туркистон жадидларининг тан олинган раҳнамоси, мустақил жумҳурият ғоясининг яловбардори, янги мактаб ғоясининг назарийчиси ва амалиётчиси, ўзбек драмачилигини бошлаб берган биринчи драматург, театрчи, ношир, журналист эди. У тарихимизнинг ғоят оғир ва мураккаб бир даврида яшади. XVI аср-

дан бошланган инқироз ва турғунлик, жаҳолат ва мутаассиблик авж пардасига чиққан, ўзаро жанжал, маҳаллий уруғчилик низолари миллатни беҳад ҳолдан тойдирган эдики, бу имкондан фойдаланиб ўлкани забт этган Россия зўр бериб, уни туркун ва туткун сақлашга уринар эди. Мана шундай бир шароитда миллатни бутунлай маҳв бўлиш ва Ватани буткул ғорат этилиш хавфидан асраб қолиш, авлодларни эрк ва озодлик, мустақиллик руҳида тарбиялаш, маърифат ва тараққиётга бошлаш жадидлар номи билан тарихга кирган Бехбудий бошлик фидойилар зиммасига тушди.

Тарихимизнинг сўнгги юз йилдан ортиқроқ даврида халқимизнинг энг катта армони бўлиб келган бугунги истиқлол куртаги дастлаб мана шу жадидлар кўкисида ниш уриб етилган эди.

XX аср ўзбек маорифи ва маданияти, қолаверса, бугунги мустақиллик тафаккуримиз, эҳтимолки, шу жадидлар олдида бурчлидир. «Усули жадид», «усули савтия» номлари билан шуҳрат топган янги мактабни Туркистонда шу-

лар ташкил қилдилар. Шулар биринчи бўлиб замонавий олий мактаб ғоясини илгари сурдилар, ўнлаб жамиятлар, ширкатлар уюштириб, улар ёрдамида қанчадан-қанча ёшларни тараққий қилган Оврупо мамлакатларига ўқишга юборишга муваффақ бўлдилар. Ўзбек театрининг биринчи ғиштини қўйган, нашру матбуотини бошлаб берган ҳам шулардир.

Жадидлар ўз ҳисобларидан мактаблар очиб, ёш авлодни истиқлолга тайёрладилар, шеър ва мақолалар, сахна асарлари орқали миллий онгни шакллантиришга, миллий ғурур ва ифтихор туйғуларини сингдиришга уриндилар. Русия қонунлари имкон берган даражада Туркистон мусулмонларининг шаъну шарафини ҳимоя қилдилар, инқилоб йилларида эса мустақиллик байроғини баланд кўтардилар.

Маҳмудхўжа Бехбудий мана шу фидойилар орасида мумтоз бир ўринни эгаллайди. У мана шу Туркистон жадидчилиқ ҳаракатининг бонийсидир. Унинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақи-

да 20-йилларда маҳаллий матбуотда Садриддин Айний, Ҳожи Муин ибн Шукрулло, Лазиз Азиззода каби замондошлари томонидан бир қатор мақола, хотиралар эълон қилинган. Кейинги йилларда, хусусан, мустақилликка эришилгандан сўнг жадидлар фаолиятини ўрганишга ҳаракат кучайди. Бехбудий асарлари ҳам қайта нашр этила бошланди. Шу муносабат билан 20-йиллар адабиётшунослиги материалларига эҳтиёж ўсиб борди. Жумладан, Бехбудий таржимаи ҳолини ёритишда Ҳожи Муиннинг 1922–23 йилларда ўзи муҳаррирлик қилган «Меҳнаткашлар товуши» 1922, «Зарафшон» 1923 газеталарида чоп этган мақолалари муҳим аҳамиятга эга. Бехбудий ҳақида 70-йиллардан бугунги кунгача эълон қилиниб келаётган Солиҳ Қосимов, Аҳмад Алиев, Наим Каримов, Сироҷиддин Аҳмедов, Шерали Турдиев ва бугунги ёш тадқиқотчилар Ҳалим Сайид, Нормурод Авазов, Зебо Ахророва ишларининг барчасида мана шу Ҳожи Муин маълумотлари асос қилиб олинади.

Унинг келтиришича, Маҳмудхўжа Бехбудий 1875 йилнинг 19 январиди (ҳижрий 1291, 10-зулҳижжа) Самарқанд яқинидаги Бахшитепа қишлоғида руҳоний оиласида дунёга келган. Отаси Бехбудхўжа Солиҳхўжа ўғли туркистонлик, Аҳмад Яссавийнинг авлодларидан, она томондан бобоси Ниёзхўжа урганчлик бўлиб, амир Шохмурод замонида 1785–1880 Самарқандга келиб қолган.

1894 йилда отаси имом-хатиблик билан шуғулланиб келган Бехбудхўжа вафот этади. Ёш Маҳмудхўжа тоғаси қози Муҳаммад Сиддиқнинг тарбия ва қарамоғида ўсиб вояга етади. Араб сарфу наҳвини кичик тоғаси Одилдан ўрганади. 18 ёшидан қозихонада мирзолик қила бошлайди. Дарвоқе, Бехбудийнинг мактаб-мадраса ҳаёти ҳақида ҳам маълумотлар ниҳоятда кам. Унинг замондошлари билан бўлган суҳбатларидан аён бўладикки, Бехбудий дастлаб Самарқанд мадрасасида, сўнграқ Бухорода яхши таҳсил кўрган. Анъанавий мадраса илмини пухта эгаллаган Бехбудий 1915 йилда этнограф Г. Андреев саволларига

жавоб берар экан, мадраса таҳсилини алоҳида тилга олгани маълум. Хуллас, анъанавий таҳсил, сўнг эса ўз устида кунт ва сабот билан ишлаш орқали у шариатнинг юксак мақомлари – кози, муфти даражасигача кўтарилади.

Унинг ташаббус ва ғайрати билан 1903 йилда Самарқанд атрофидаги Ҳалвойи (С.Сиддикий), Ражабамин (А.Шакурий) қишлоқларида янги мактаблар ташкил топади. Адиб ушбу мактаблар учун дарсликлар тузишга киришади. Кетма-кет унинг «Рисолаи асбоби савод» (1904), «Рисолаи жуғрофияи умроний» (1905), «Рисолаи жуғрофияи Русий» (1905), «Китобат ул-атфол» (1908), «Амалиёти ислом» (1908), «Тарихи ислом» (1909) каби китоблари пайдо бўлади.

1903 йилда Ҳалвойида қурилган мактаб биноси ҳозир ҳам сақланиб келмоқда. Шакурий мактабини эса Бехбудий 1908 йилда Самарқандга ўз ҳовлисига кўчириб олиб боргани маълум.

Тошкентда, Фарғона водийсида янги мактаблар ташкил топа бошлайди.

Ибрат, Мунавварқори, Авлоний, Сўфизода номлари тилга тушади. Булар ҳали кифоя эмас, миллат болаларини тараққий топган шаҳарларга ўқишга юбориш керак. Мирмуҳсин Шермуҳамедов ва бир қатор ўзбеклар Марказий Русияга – Уфадаги «Олия» мадрасасига йўл оладилар. «Олия» да ўндан ортиқ ўзбек ўқийди. 10-йилларда Варшавада, Олмонияда, Москва, Петербургда ўзбеклар ўқигани маълум. Маҳмудхўжа 1903–1904 йилларда Москва, Петербургда боради, 1906 йилда Қозон, Уфа, Нижний Новгородда бўлади. Булар саёҳат эмас, хизмат сафари эди. Масалан, Нижний Новгородда 1906 йилнинг 23 августида Русия мусулмонларининг турмуш ва маданияти муаммоларига бағишланган қурултой қақрилади. Бехбудий бу қурултойда туркистонликлар гуруҳини бошқаради ва катта нутқ сўзлайди.

Бехбудийдан уч ўғил ва бир қиз қолган эди. «Саёҳат хотиралари»да номи тилга олинган 1897–1898 йилларда туғилган Масъудхўжа гимназияда ўқи-

ган, рус тили мутахассиси бўлган. Таржимонлик билан шуғулланган. 1953 йилда вафот этган Унинг фарзандлари Шавкат 1919–1990, Мидҳат 1922 й. туғ., Душанбеда яшайди, Надимхон 1922–1995, СамДУ профессори эди. Назирхон тижоратчи ва уларнинг авлодлари турли соҳаларда хизмат қиладилар. Мидҳат Бехбудийнинг Тошкентда 1945 йилда туғилган ўғли Сарват Бехбудий – машҳур цирк артисти.

Қолган икки ўғилнинг бири Мақсудхон 1910–1931 география илмига иқтидорли ва қобилиятли бўлиб, эрта вафот этган. 1914–1916 йилларда туғилган Матлубхон урушда бедарак кетган. Қизи Парвин Сурайё 82 ёшда 1984 йилда вафот этди.

Бегали ҚОСИМОВ

ИККИ ЭМАС, ТҶҲРТ ТИЛ ЛОЗИМ

Биз туркистонийларға туркий, форсий, арабий ва русий билмоқ лозимдур. Туркий, яъни ўзбекини сабаби шулки, Туркистон халқининг аксари ўзбакий сўйлашур. Форсий бўлса, мадраса ва удабо тилидур. Бу кунғача Туркистонни ҳар тарафиндаги эски ва янги мактабларинда форсий назм ва наср китоблари таълим берилиб келгандур.

Барча мадрасаларда шаръий ва диний китоблар арабий таълим берилса ҳам, мударрисларни тақриру таржималари форсчадур. Бу қоида, яъни дарс китоби – арабий, муаллим – туркий, тақриру таржимани форсийлиги хила ажибдур.

Туркистонда қадимдан бери бу уч тил жорийдур. Чунончи, эски ёрликлардан маълум бўлурки, Туркистонда эски амир ва хонларни амри фармойиш ва муборак номалари доимо туркий, яна айни замонда дорулқазоу адабиёт таҳрирлари форсий ёзилар экан. Бу қоидалар зотан яхшидур. Аммо бора-бора ёинки кела-кела усули таълим ва китобатға эҳмол пайдо бўлуб, ҳозир бир даражаға келибдур-

ки, аҳли савод ёинки аҳли илмни юздан тўқсон тўққузи бу уч тилда мукамал таҳрири адабийга молик йўқдур. Яъни усули таълим ва тадрисни ислоҳ этмак керак. Ўтайлук.

Туркистоннинг Самарқанд ва Фарғона вилоятларинда форсча сўйлатурган бир неча шаҳар ва қишлоқлар бордур. Бухоро ҳукуматининг тили форсийдур.

Форс шоиру удабоси асарлари қиёматгача лаззати кетмайтурган хазинаи маънавийдурки, мундан фойдаланмоқ учун оврупойилар миллиардлар сарф этарлар.

Бизга саодатдурки, туркий ва форсийни таҳсилсиз билурмиз. Ҳар туркни форсий ва ҳар форсни туркий билмоғи лозимдур.

Форсий билган киши Фирдавсий, Бедил, Саъдий, «Маснавий»дан қандай лаззат олса, туркий билганлар Фузулий, Навоий, Боқий, Сомий, Абдулҳақ Ҳомид, Акрамбек, Санойи, Нобий, Ножийлардан, яна Толстўй, Жул Верн ва уламои замоний асарини туркий таржимасидан лаззат шундай оладур.

Фаранг ва рус донишмандларининг асарларидан фойдаланмоқ туркий ё русий ва фарангий билмак ила мумкин бўлур, на учунки бугун усмонли, Кафказ ва Қазон турклари замона уламози асарини туркийга таржима қилиб, кўпайтиргандурлар, яъни туркий билган киши замонни билур. Турк тилига ҳар бир янги ва нафълик китоблар барча тилда таржима бўлгандур. Араб маданияти юноний Сукрот, Букрот, Фалотунлардан фойдаланганидек, замона ҳозира маданияти Толстўй, Жул Верн, Кеплер, Коперник, Ньютонлардан фойдаланур. Мақсаддан узок тушдик.

Бизга лозимки, ўз нафъимиз учун русча билайлук, ҳукумат мактабларинда ўқуйлик. Давлат мансаблариға кирайлук. Ватанимизға ва ўз динимизға хидмат этайлук. Мусулмон бўлуб туриб тараққий қилайлук. Бу замон тижорат иши, саноат ва мамлакат ишлари, ҳатто дини ислом ва миллатға хидмат илмсиз бўлмайдур. Масалан, бугунги «подшолик дума»ға ўз дин ва миллатимиз нафъиға сўзламоқ бизлар учун мумкин бўлур. Аммо анда бориб сўйлагувчи

киши бизга йўқ. Анда бориб нафъи бир ўн сана ўкумоқ керак, замондан, қонундан хабардор бўлмоқ керакдур.

Хулоса, бугун бизларга тўрт тилга таҳрир ва тақрир этгувчилар керак, яъни арабий, русий, туркий ва форсий.

Арабий тил дин учун на даража лозим бўлса, русий ҳам тириклик ва дунё учун лозимдур.

Ҳадиси шарифдан маълум бўладурки, жаноби пайғамбар ўз саҳобаларидан Зайд бин Собитга яҳудий хатини ўқуб-ўрганмоқга буюрган эканлар. Ва ул жаноб Умар ҳазрат нубувват паноҳи ила яҳудий хатини ўрганиб ҳазрат пайғамбарга яҳудийлардан келатургон хатларни ўқуб берар эканлар. Саҳиҳи Бухорий, жуз 4, саҳифа 156.

Ҳолбуки, ул зоти бобарокот пайғамбаримиз қуввати ҳокима эгаси эдилар. Яҳудийлар маҳкум ва тобеъ эди. Ал-он Русия ҳоким, бизлар анга тобеъ ва ўз тириклигимиз учун алар хатини билмоқ зарур ва ҳадиси шариф далолатинча дурстлигига жойи инкор бўлмаса керакдур.

«Ойна», ж., 1913 йил,
1-сон, 12–14-бетлар

АЪМОЛИМИЗ ЁИНКИ МУРОДИМИЗ

Маълумдурки, дунёда ҳар ким умид ва аъмол ила яшайдур. Кеча-кундуз меҳнат ва машаққат тортмоқ оянда учундур. Ҳар ким ўз ояндасини яхшиликка ҳаракат этар ва келар замонда ўз орзуси ва ҳавасиға етмоқ учун ҳеч дам олмасдан ҳол қадаринча ҳаракатдадур. Тириклик кулфати ва меҳнати асносинда ҳар ким ўз ояндаси ва истиқболиға бир нав яхши умид ила қараб ва ўзиға бир муддао қарор бериб ва ўшал муддао ва ёинки муродин ҳосил қилмоқ учун кўшиш этиб, ҳар кун чекатурган кулфатини ўшал муддаосини ҳосил қилдирмоқ учун ўзиға олмай яна зиёдароқ интиладур. Ва баъзан ўшал муроду муддаосини, гўё ҳосил бўлди, деб роҳатланиб ўзиға тасалли берадур. Ва ҳеч аҳади ушбу муддаоу мурудни орқасидан югурмоқдан холи эмас. Ана шул муддао ва мурудларни илми ислоҳ ила аъмол дерлар

Энди аъмолимизға диққат қилмоқ керак. Аксар халқимизни аъмоли шулки,

ишласа ва фойда қилса. Шоядки, ўғил ва қизини тўй қилса ва ҳам қандай! Ўз қаториндаги одамларни қилган тўйдан зиёдароқ!

Бечора косибни аъмоли тўйдур. Ўзи роҳат юзи кўрмайдур. Кеча-кундузни 18, балки 20 соатни меҳнатга ўтқаратургон косибларимиз бордур. Ҳаққинча емай-дур, киймай-дур. Ўн ва йигирма саналар меҳнат ва машаққат этар ва худодан ўғил тилар, тўй қилмоқ учун. Ана, бечорани аъмоли. Йигирма саналик меҳнати уч кун тўйда тамом. Яна Аҳмад порина ҳавли ва хона гирад. Тўй мусрифи учун қарз эгаларидан қочадур. Катта тўй қилиб хотун олгон бир қисм бечораларни холиға йиғламоқ керак. Уч кунлик тўйни азоси баъзи оилаларда ўн йил, ҳатто, бир умр сурар, балки беватан ва хонавайронликға сабаб бўлур. Бир косибни ақду никоҳиға, тўю обрўсиға минг сўм. Бир ўртаҳол учун 2000 ё 3000 сўм. Нимбой учун тўрт-беш минг сўм керак. Бу сўмларни юздан етмиш беши ейилиб-ичилиб... кетар. Бу сўмлар аслинда кимники эди? Бонка, фирма, фойдахўрники.

Табийй, буларға пулларини бермоқ лозим, на берилур? Боғу хона ва уйи ичиндаги асбобни сотиб бермоқ керак. Бечора келин ва куёвни кўрпа ва либосиғача сотилур, қарзхоҳға берилур. Нимбойлар синар. Тириклигинда бўлмаса, ўлганда синар. Аҳлу аёли дарбадар бўлур. Ой, бу нима? Тўғриси, бир нав девоналик эмасми? Субҳоноллоҳ, қарз олиб халқға ош бермоқ ақлсизлик эмасми? Ҳамда иллати бедавосидур. Ҳар киши бир уйланса ва сўнгра оиласидан бир ўлук кўмса, Оллоҳи акбар. У хона аҳли косиб бўлса, бу дунёға ўзиға келмасдан кетар. Ҳоло, баъзи бечора ўлса, ани бой қариндошлари, обрў қилурмиз, деб сағир молини халқға эллар ила йиртиш, палов қилиб берар. Бечора сағирлар нонини бой кишилар қўлтуғиға олиб кетар. «Ло таъқулу амволал ятима. Қулу ва ишрабу ва ло тусрифу», қанда қолди?..

Эй мусулмонлар, бу ояту масъалаи шаръиға ким амал қилур? Ва муни халойиқға ким билдурар? Ҳар кун бир мусулмонни нимарсалари бозорға дини учун... сотилур. Ва ҳар кун судда нақа-

дар ҳовли, хона, боғ сотилур. Ҳар кун нақадар векселлар «протест», нақадар дўкон, корхона ҳажз, печать, бўлур. Бу ниманинг жазоси? Тўй, маърака, тазия, кўпқари, базм. Бир маҳаллада аҳли савоб йигирмадан бир йўқ. Имони исломни далиллари ила билатурғонларни нари кўйдук. Эрта қозилар барҳам бўлса, замонча қози бўлатурғон биргина киши бутун ўн миллиён Туркистонда йўқ... Йўқ, яна йўқ. Ҳой, ҳой, халойиқ! Бизлар девонами соғ? Албатта... Биз тўй ва маърака хаёлидан лаззат олардук. Тўю маъракамиз ила фахр қилар эдук. Тўю маъракага сарф қилинатурғон оқчани жамламоқ ва ё қўлга киргузмоқ учун ҳаракат этардук. Агарда тўй ва маъракага қадимгидек оқча тўкмасак, ул оқчани на қилмоқ керак? Мунга жавоб берилурки, тўй ва маърака қилинсун. Аммо ҳозиргидек исроф этмасдан қилинсун. Ва мумкин қадаринча кичик қилинсун. Ва ортуқча пул ила болаларни мусулмон ва руси яхши ўқитулсун. Тўю маъракага сарф қилинатурғон оқчани эски мадраса ва мозору масжид ҳамда мактаблар-

ни шикаст-рехтлариға сарф қилинсун. Тўй ва маърака оқчасидан болаларни ҳукумат мактаблариға берилсун ва бу оқчадан талабаларни Макка, Мадина, Миср, Истанбулға ва Русия дорилфунун ва дорулсаноатлариға юборилиб диний ва дунёвий ва замонавий одамлар етишдурмоқға саъй қилинсун. Бизни Туркистонда муаллим оздурки, тўю маъракага сарф қилинатурғон оқча ила Кафказ, Қирим, Ўрунбург ва Қозонға усули таълим ўрганмоқ учун бола юбормоқ керакдур. Ҳукумат мактаблариға кирмоқ учун русча билмоқ ва имтиҳон бермоқ лозим. Ва бу имтиҳонни бермоқ учун ҳар болани икки сана русча ўқутуб, тарбият этмоқ керак. Ва бул икки сана учун ҳар бир болаға 600 сўм ақча керакдур. Ақчалик оталар, албатта, тўй ва маъракага қизғонмаганларидек, болани ўқутишға ҳам қизғонмасалар керакдур. Болалар учун тарбиятхона (пансион) очмоқ керак. Ва бу тарбиятхоналар замонча ва ҳам миллий ва диний руҳда бўлиши керакдур. Бу тарбиятхоналарни очмоқ учун ва ҳукумат мактаблариға

бола тайёр қилмоқ учун нашри маориф ёинки жамияти хайрия ва ёинки тарбияти атфол жамияти ва ё ўзга исм ила, хулоса, жамиятлар керакдур. Токи бул жамиятлар халқдан оқча жамлаб миллат болаларини ўқутиш ва миллатни ояндаси учун керак бўлатургон қози, яъни судья, закунчи, яъни ҳуқуқшунос, инжинер, яъни муҳандис, муаллим, яъни замона мактабдори, миллатни ҳомийси ва ходими, яъни Давлат Думасиға депутат, миллий саноатхоналаримизни ислоҳ ва ихё этгувчи, яъни техник, тижоратхона ва бонкаларда бизға ёрдам бергувчи, яъни тижорат илмини ўқугон коммирсант, шаҳар думахоналариға ва минбаъд Туркистонда очилатургон земства идораларинда бизни тарафдан кириб ва сайланиб, биз учун, ватани Рус учун, дин, мубаййини ислом учун, зауфо учун, фукаро учун ишлайдурғон одамларни етушдурмоқ керакдур

Ҳозирги мўйсафидларимиз турсун, ўрта ёшлар яқинда ўлиб кетар, замона ҳар куни янгилашур. Янги илм ва янги фикрлик ва фунуни замонияни дарбар

қилган одамларни талаб қилур. Букундан бошлаб, ҳар шаҳардан ҳар сана ўн-йигирмалаб ҳукумат мактабларинда бола берилса, ўн беш сана сўнгра ҳар шаҳарда 4–5 замона одами тайёр бўлур ва ҳукумат мансаблариға, замона доиралариға, тижорат ва саноатхоналаринда кириб, бизларға манфаат етқурар. Келар замон бошқадур. Ҳатто, ҳозирда иккимиз урушсак, яҳудий ва ажнабий закунчилариға борурмиз. Бошимиз оғриси, ажнабий дўктуриға борурмиз. Сабаб на-дурки, ўзимиз ўқуб замоний одам бўлмаймиз? Ана энди биз учун тўй ва маърака ва кўпқари ўрнинда шул юқоридаги айтулгон ишлар аъмол – идеал – мурод – тилак – муддао бўлсун. Вало, мунисиз биз кундан кун йўқ ва забун бўлармиз.

«Ойна» ж., 1913 йил, 6–7-сонлар,
130–132, 154–156-бетлар

ЗЎРАКИ БОЙ

Охирги вақтларда биз – туркистон-дилар тижорат, ҳатто зироат ва дўкондорлик ишларинда на учун синармиз, яъни ифлос этармиз. Мунинг энг биринчи сабаби илмсизлик, тўғриси ақлсизлигимиздур. Оре, билиб туруб ўз зарарини қилмоқ ақлсизликдур. Чунончи, «Зўраки бой» жанобларини ўн минг сўмлик мероси, боғ ва хонаси бор эди. Бу одам агарда боғини яхши ишлатса, мувофиқи шариат ва инсоф тириклик қилса, исрофгарлик этмаса, тўй ва азо деб ўзини барбод этмаса, албатта ортдуарди. Бу одам ўзидек ва ҳатто, ўзидан оз нимарсалик кишиларни кўрарга ўғул тўйиға икки-уч минг сўм сарф этар. Ўғлиға хотун олиб берса яна бир, икки, уч минг сўм сарф этар. Бир ўлук кўмса, беш-олти юз сўм харж этар. Ҳатто, олти ойлик баласини сочини олганда ва ё олти кунлик баласини бешикға боғлаганда бир-икки юз сўм сарф этар. Фотиҳа, чанлади, дубора-табон, калутапўшон, мўйлабгирон... ва бошқаларини нари кўйдук, хулоса, бе-

чора ўн минг сўмлик мулкдор қарайдурки, иш бўлмайдур. Ўғул ва қизлар катта бўлуб турубдур. Тўй лозим, хатна, никоҳ, унинг орқасидан кети узулмас бир сурук маърака ва қоидалар лозим. Кўбдан чиқиб бўлмайдур. Бечора одам ўйлавага тушар. Тўй қилмоқ учун бир-икки таноб боғдан ва ердан сотса, кўзи қиймайдур. Тўй қилмаса, бўлмайдур. Бас, ноилож ўйлаб-ўйлаб, дўкондорлик, яъни баззозлик ва чойфурушлик ва ё бошқасини қилмоқчи бўлуб дўкон очар. Бонкалардан кредит (эътабар) очар. Ўн минг сўмлик меросий мулки бор экан, беш бонкадан уч минг сўмдан 15 минг сўм қарз олур. Чой, қизил мол, газвор, чиннивор, канап-чарчинвор, хуллас, ҳар навъ кантур ва фермалардан ҳам бир-икки йилға етмасдан бир ўн беш минг сўм урар. Бир вақт кўрарсан 30 минг сўм ишлатгучи қиб-қизил бир катта бой. Ўзини муфт деҳқонлиги ила рўзгор қилур экан, бир минг сўмни бутун умриға синамаган 30 минг сўмлик мол ичинда кўмганини кўруб, бизни деҳқонбойни аввалги торгина ақли ҳам учди-кетди. Қавму қарин-

дошдан вексел олиб бонкаға кўяр. Сасиб ётган ва аларни сўзинча, эгасиз фабрикант молини тўғри келган кишиға нася берар. Бир тарафдан яхши от ва аробаларға ҳаваси кетар. Экипаж файтунлар ва маскав отлари олинур. Дигар тарафдан, ҳовлиға замона одами ўлтуратургон иморатлар қилинур. Усти темур, ости тахта, девори рангоранг шишакори шаҳнишинлар, бир неча меҳмонхоналар ва онда замона асбоблари олинур. Бу иморатларни ва дастгоҳни одамларға кўрсатмоқ учун зиёфатлар, базмлар керак. Фирма ва бонкаларни мудир ва аъзоларини-да алафранг шампанскилик зиёфатлар қилмоқ керак. «Зўраки бой» жанобларини(нг) хотун ва ўғли ҳам мундан ранг олиб, исрофға юз кўяр. Чунки Худо берган давлат қаердан келиб, қаерға кетар? Зўраки бойни ўзи ҳам билмас. Бир вақт тўй навбати етти. Энди терламоқни замони келди. Машваратлар, прўграмлар тузалур. Хўқанд, Андижон, Туркистон ва Тошканддан бошлаб, Марв, Бухоро, Карки ва Афғонистон ҳудудинча шуҳратлик бойлар ва кўрмаган ошнолар

рўйхат бўлур. Ол-а... Мунча одамға хат ёзмоқ мушкул. Босмахонада зарҳаллик хатлар сипориш берилур. Ёддан чиққони тилгиром ила таклиф қилинур. Хивадан, Фарғона ва Бухородан машҳур жувон ва мутриб ва хонандалар чақирилур. Базмда фирмаларнинг мудир ва бонкаларнинг мубошири, ҳатто ражоли ҳукумат таклиф қилинур. У қадар исроф, у қадар беҳуда масориф бўлурки, ҳисоби сингандан сўнгра маълум бўлур. Бу тўйни базми, жувони, кўбкариси, фашанги, инъоми у қадар кўб, у қадар қизиқ бўлдики, мунга ўхшаган бошқа бир зўраки бой ҳам ўзини анга ўхшатмоқ, балки ўткармоқ учун ўзини жардан ташламоқға ҳозирланур. Яъни мундан зиёда этмоқчидур. Биз аввалги зўраки бойнинг тўйи ўзини тамом қилган йўқ эдук, бойға яна бир никоҳ тўйи воқеъ бўлди, яъни жаноблари ёш хотун олдилар. Табиий, эллик-олтмиш яшарға 15 яшарни икки-уч минг сўм масорифсиз берилмайдур

Сўзни қисқа қилайлуқ. Бир вақт эшитилур, зўраки бой бонкаға пул еткуролмайдурлар. Имонсиз сарроф ҳам

тақа-тақ шилдирни билиб, пул бермай-дур. Иш «праваучўт»ға қолди. Бир неча вақт сўнгра яна эшитилурки, векселлар «пратест» бўлди. Ўн минг сўмлик мулк ила дўкондаги беш-олти минг сўмлик мол ҳажз (арест)ға олинди. Ҳисоб қилиб кўрулса, билинурки, 30 минг сўм қарз майдонда. Отадан қолган мулк ила тўрт-беш минг сўмлик ароба ғалтак оту тек дўкон мол энди нима бўлур дерсиз? Олти ой бир йилгача аввалги мулклар судға сотилиб, бечора зўраки бой аҳлу аёли ила дарбадар қолур. Чунки ақалли мартаба синган яхудийдан ибрат олиб, биргина ҳавлисини ҳам хотуни отиға ўткармаган эди. Инолло-ло-юҳиб-ул-мусрифин. Яъни Аллоҳ таоло исроф қилгувчиларни дўст тутмайдур. Зероки, бой жанобларини таржимаи ҳолидан «Ойна»да кўб кўрунгон эди, аммо қисқартиб ёзилди. Балки бақияси бўлур.

«Ойна» ж., 1914 йил, 16-сон,
270–273-бетлар

ЖАҲОЛАТ ДАРДЛАРИДАН

Исмимизни билмаймиз! Нима учун? Бизға ўргатмабдурлар. Масалан, исми-миз Абдулсамад экан, «Абсамат», ҳатто кишлокларда «Апсат» дерлар. Афубуюрулсун, адабдан хориж бўлса-да, адабға даъват этар. Оти Ёдгор экан – Жодигор, Лутфулло экан – «Нутфулло» аталадур. (Астағфурулло!) ғалат атамोक сабаби ила авом котиблар тарафидан қозихона, валаснойхона хужжатларинда ва ҳукумат маҳкамаларинда ҳам шул тариқа ғалат ва масхаралик ҳолатинда ёзилур. Ҳатто, шаҳарларда, дўкон ва корхоналарни тепасинда русча ва мусулмоний хат илан «Обдукодир», «Патхулла», «Санатулло» («Санъатулло»), «Обдурахмон» ва мундан ҳам ғалатроқ ёзилиб осилган лавҳалар бордур. Бу ғалатлар бонка ва хазина ва нотариус-мақоволот муҳаррирлиги доираларигача борар. Бир замон бу ғалат исмларни тўғри ёзиб маҳкамаға берилса, маҳкамадан тўғрини ғалат деб қайтарарларки, аларни қайтариши тўғридур. Бу ғалатларни тузатмоғи

ва ё дурустларни ғалат қилмоғи учун иш эгасиға, яъни исмни соҳибиға ҳафта-лар ва ойлар ила югурмоқ лозим келур. Муни-да қўйдук.

Шундай ғалат кета берса, йигирма – ўттуз сана сўнгра халқ янадан авомроқ бўлуб, мусулмон исмлари яна зиёдароқ бузилур. Дўкон ва корхоналар тепасиндаги унвонлар мундан зиёдароқ ғалат исмларни шомил бўлур. Энди мунга илож, исм қўйганда, исмни маъносини баён қилинмоқ ва кайфияти талаффуз-ни ота-онаға билдурмоқ керак. Ва алар болани ўзиға ҳам билдурсунлар ва исмларни ёзганда ва чақирганда дуруст атамоқ керак. Ва ҳам «Жўракул», Норқул», «Тошмурод», «Болтакул»дек маънолик исмлар ила аталсун... Ажаби шулки, идорада ғалат ёзилиб келган исмларни тўғри ёзиб юборилса, эгалари рози бўлмайду. Исмлари арабий экан, араб қоида-си бўйинча «алиф» – «лом» ила ёзсанг, шикоят этарлар. Оре, ул бечораларға айб йўк. Айб жаҳолатға ва мактабсизликға ва руҳонийларнинг мусоҳалаларинда, диний ва миллий ишларға диққат этма-

ганлариндадур. Исм тўғрисида тотор биродарларимизни ҳам баъзи ҳоллари ажойбдур. Масалан, «Айнулло», «Набиюлло», «Рухулло» деган исмларға уч-раладурки, бу ҳам бир навъ диққатсиз-ликдур.

«Ойна» ж., 1914 йил,
18-сон, 318–319-бетлар

ОҲ, БОНКАЛАР БИЗНИ БАРБОД ЭТДИ

– Шундайми?

– Албатта йўк.

– Бас, нима бизни барбод этди?

– Нозоалла, ҳисобсизлик. Тўғри, ақл ва тарбиясизлик бизни барбод этди. Айб бонкада йўк, бизда. Чунки бошқа мил-латлар бонкалар сабаби ила обод бўлур. Давлати ва мулки ортур. Аммо биз, зоҳиран бонкалар сабаби ила барбод ва фақир бўлармиз. Аввалги бор мулкимиз қўлдан кетарки, мунинг асл сабаби бон-ка эмас, ўзимизни тарбиясизлигимиз ва донишсизлигимиз ва беҳисоблигимиз

ҳамда нафъ ва зараримизни билмаганимиз, тижорат иши ва аҳли замонадан беҳабарлигимиздан, хулоса, жаҳолат ва нодонлигимиздандур.

Бонка сабаби ила яҳудий, армани ва бошқалар давлатлик бўлур. Биз бўлса, болакс давлатимиздан, мулк ва обрўйимиздан айрилармиз. Чунончи, қўлдаги бор нимарсамизни тўй ва азоға, беҳуда одатларға сарф этармиз. Кўрпамизга қараб оёқ узатмаймиз. Қарз ила иморат, тўй, фисқ ва бойлик қилармиз. Исроф қилармиз. Охири «Хаср ад-дунё ва-л охира» бўлурмиз. Бу сабаб ила фақирлик даражасинда тушуб, сўнгра бонкадан додхоҳлик қилармиз. Бир карра диққат қилинсун, бир яҳудий, бир ўрис, бир армани ҳеч вақт тўй деган балоға беш минг сўм, ҳатто, бир-икки минг сўм сарф қилгани эшитилмайдур. Биз бўлса, йигирма минг сўмлаб сарф этармиз. Кошки бу пул ўзимизники бўлса эдики, ялғуз исроф гуноҳи ила қутулардук. Йўқ, балки биз ҳақ-ул-абддан кўркатургон мусулмонлар бошқалар оқчасини барбод этиб, охиратға қарзи дунёға кулфат ортдурар-

миз. Мундан номаъқул ҳаракот, албатта, шаръан ва ақлан гуноҳи азимдур, девоналикдур. Хўқанддан жаноб М.Д.Р.М. афанди ёзадурларки, бонкадан фойдалиқ оқча олмоқ дурустми? Ва биз, мусулмонлар нима учун бонкадан пул олиб синармиз? Аввалги савол учун жавоб берармизки, шаръан бонкадан пул қарз олмоқ тўғрисида мўътабар «Шўро» мажалласинда тафсили илан қўб ёзилди. Хоҳласангиз «Шўро»дан ўқуб огоҳ бўларсиз ва ул сиз учун ҳозиржавобдур. 2-саволға қисқалиқ ила шуни ёзармиз: масалан, Абдуллабой баззозни ўзидан беш минг сўм сармоёси бор. Дўконидан 500 сўмлик молни олти ой ваъда ила нася сотди. Албатта, бу сотилган молға ақлан 50 сўм фойда қўюб эдики, юзда ўн юзасидан бўлур. Энди дўкондаги мол оз эди, яна мол олмоқ учун оқча йўқ. Кантурдан нася олса, аввалда нақдаға нисбатан 7–8 ҳисса қиммат қилиб берур. Масалан, 400 сўмлик молни олти ойға 470 сўм, балки зиёда қилиб берар ҳамда яхши молға ямонни кўшар, агарда Абдуллабой баззоз бонкаға сотган моли

учун олган векселини қўйса, олти ойга бонка 500 сўм нақд бериб, фақат 15 ё 20 сўмгина фойда сахлайдурки, бизни базозимиз ушбу пулға 4–5 кантурдан чеккасиға чертиб, сийлаб молни арзон нархга олур. Ана бонка ҳикмати ва кераклиги шундан иборатдур ва ҳам шундай ўлчав ила муомала қилинса, ҳар ким бонкадан фойда кўрар. Йўқ, бонка уни учун эмаски, бир пулсиз дўкон ўлтуриб ва бонка пулини нася қилиб, тўй ва зиёфат ва иморат ва шароратға, кўбқари ва азоға сарф қилиб ё бонкадан қарз олиб, ҳаж бориб, дунёға баобрў ва охиратға қарз юклаб кетмоқ учун эмасдур. Муҳтарам М.Д.Р.М. афанди! Мундан бошқа яна синмоқимизға сабаб тарийқи тижоратни, молни олиш ва сотиш жойини билмаганимиз, пахта ва бошқа ғалла тўғрисида Амриқо, Африқо ва Овруро бозор ва зироатларини ҳолидан, бўлган ва бўлмаганидан беҳабарлигимиздур. Бизни тожирлар аксарият ила ҳеч жойдан беҳабар «таваккал» деб иш қиладурларки, ташаббуссиз таваккал ила иш қилмоқни шаръан манҳийлигидан беҳабарлигимиз

боисдур. Энг охирги сабаб синмоқимизға шулки, тижорат майдонинда нодонлигимиздан бошқалар тарафидан алданармиз. Хулоса, бизлар коммерсант, яъни тожири замоний эмас, балки бизларға деҳқонлик лозим. Аммо маатаассуф унга ҳам илми басират ва ҳисоб лозимки, бизға шу илми замоний йўқ, бинобарин келаримиз ниҳоят қоронғудур. Мулкларимиз аксари қўлдан кетар ва қора меҳнаткаш бўлуб қолурмиз. Аллоҳ басират берсун. Шайх Саъдий деюр: «...мадоҳили ўнсаккиз ва махорижи йигирмалик киши ҳолиға йиғламоқ керак. Кундуз чироғ ёққан аблаҳнинг оқшом қоронғуда ўлтурганини яқинда кўрарсан.

«Ойна» ж., 1914 йил,
19-сон, 342–344-бетлар

ЁШЛАРГА МУРОЖААТ

Бизни Туркистон ва Бухорода бир синф мухтарам ёшлар мавжуддурки, ҳукумат маҳкамаларинда тижоратхона, бонка ва корхоналарга котиб, таржимон, молфуруш ва далоллик ёинки насячинлик ила машғулдурлар ва бу синф аҳлининг адади бугун Бухоро ва Туркистонда мингларчадур. Ана ёшларга мурожаатдан мурод шу синф аҳлидан бўлган ҳамватанларимизга бир неча калима арз қилмоқдур. Лutfан сўзимизни тингласалар, деб илтимос қиламиз. Ва камоли эҳтиром ила ул жанобларга баён қилармизки, сизлардан аксарингиз савқи қадар ва ёинки савқи табиат ила бир навъи бўлуб, русча бир оз ўқуб-ёзмоқга ва ёинки фақат сўйламоқга қодир бўлубсиз ва бу озгина замоний билгу сабабидан вазифа олиб, енгиллик ва бир оз рифоҳият ила умр ўткарурсизки, Тангрим зиёда этсун! Ва сизларни озгина илми замоний билганингиз, албатта, нафъ келтурди ва алҳамдулиллоҳ дини мубинга ҳам

яхши муътақидсиз ва бу илми замоний эътиқодингизни бузмади. Зотан исломият шундай бир дини матин ва қобили тараққийдурки, на қадар илми замоний кўб ўқуса, инсонни яна дини исломга шунча ақидаси мустаҳкам бўлур. Чунончи, илми замоний кўб ўқугон Оврупо уламоларининг энг номдор ва давлатликларидан мусулмон бўлуб тургонлари жарихонларга маълумдур. Бас, сабаб бўлдики, илми замоний исломиятга зарар қилмоқ нари турсун, фойда этар, энди матлабга келайлук.

Мухтарам биродарлар! Сиз хидмат қилатургон доираларда сиздан катта ва сиздан оз ишлайдургон ва сизларга иш буюратургон кишилар борки, сиздан беш, ҳатто йигирма дафъа зиёда вазифа олур. (Баъзи бонка ва тижоратхоналарда ойинда беш юз сўм, ҳатто минг сўм олатургон кишилар бор ва аларни тижорат мактабига ўқугони беш-олти йилгинадур.) Мунинг сабаби надур? Сизнинг кўл остингизда сиздан кўп ишлайдургон ва қаттиғ хидмат қилатургон ва юк

кўтара тургон мусулмон ва ё ўруслар борки, сиздан ҳам оз вазифа олур. Мунинг сабаби надур? Албатта, мунга жавоб берурсизки, бизни устимиздан қарайдургонларнинг «илми замоний»си биздан зиёда ва меҳнаткашларни илми бизга ҳам эмас. Мана сабаб шудур. Биз ҳам дермизки, жавобингиз дуруст. Бас, маълум бўлдики, ҳозирги замон ишлариға хоҳ тижорат ва ҳукумат ва санъатхоналарга бўлсун, кириб вазифа олмоқға ва иш қилмоқға илми замоний деган нимарса лозим экан ва ҳар ким бақадар билгуси вазифа олур экан. Бас, сиз муҳтарамлар ҳам ўз авлодингизни ва азиз болаларингизни, агарда хоҳласангизки, сиздан кўра тараққий этса, дин ва миллатға хизмат этса. (Дин ва миллатға хизмат илм ва оқча ила бўлур.) Шу илми замонийни таҳсил қилмоқ учун ҳаракат қилмоғингиз лозимдур. Ҳамватанларимиз мулкини сотиб тўй қилганидек сиз-да, ҳатто лозим бўлганда мулкингизни сотсангиз-да ўғлингизни замонча ўқумоқиға саъй қилсангиз. Тўйга исроф

қилинатургон оқчаларни ўқумоқ йўлиға сарф қилсангиз! Замонча ўқутмоқ тариқасидан бошқа мақолада арз қилинур.

«Ойна» ж., 1914 йил,
21-сон, 390–391-бетлар

ТАРИХИ ИХТИРОИ БАШАР

Бугун кўзимизға кўринмайтургон нимарсалар аввалги замонда йўқ эди. Худонинг одамларға берган ақл ва тадбири соясинда бирин-бирин чиқорилди. Ва ҳам муни бир тоифа ихтиро қилмади, балки ҳар замонда ҳар ким тарафидан чиқорилди. Тарихдан беҳабар баъзи кишилар ва ёинки душманлар мусулмонларни аввалдан охирғача нодон, ваҳший кўрсатурлар. Мусулмонлар дунёға ҳеч нима ихтиро қилмади... дерларки, ул ғалатдур. Ва ҳар бир шараф ва хунармандликни букунги фарангларға иснод бермоқ ҳам тўғри эмас. Чунки дунёдан ўтганлар ўз навбатларинда ишлаб, хунар кўрсатиб ўтди. Ва ушбу кунги ихтиролар учун асбоб ҳозирлаб қўйди. Ва

ҳозир фаранглар навбатидур. Бир замон келурки, навбат бошқаларға тегар, бул дунёнинг одатидур.

«Ойна»нинг муҳтарам хонандалариға дунёни аввалидан букунғача бани одам тарафидан ихтиро қилингон машҳур нимарсаларни арз қилмоқ учун тарих китобларидан олиб ёзмоқчи бўлдук ва мундан сўнгра «Ойна»нинг ҳар рақаминда пайдар-пай «Тарихи ихторои башар» унвони ила ёзилур. Мунда ёзилатургон нимарсалар «Тарихи умумий», «Тарихи маданият», «Маданияти исломия», «Коинот», «Тарих ва жуғрофия луғати», «Тарихи тамаддун» китоблари ва бошқа китоб ва рисоалардан нақл қилинур. Ва мунда кўрсатилган тарих уч навъ бўлуб, биринчи(си) «тарихи хилқат» аталурки «Таврот»ни баёни бўйинча дунё бино бўлганидан ҳазрати Исо алайҳиссаломни туғулгониғача 5594 санадур.

2-«тарихи милодия» ҳазрати Исони таваллудларидан ҳижрати ҳазрати пайгамбаримиз Муҳаммад Мустафо алайҳиссаломғача 626 санадур.

3-«тарихи ҳижрия» ҳазрати пайгамбаримизни Маккадан Мадинаға ҳижрат этганларидан бу кунғача 1332 санадурки, тарихи хилқат «Х», тарихи милодия «М», тарихи ҳижрия «Х» ишоратлари ила кўрсатилур. Яна замоналар «Азманҳои қабл ат-тарихия», «Азманҳои тарихия», «Қаруни аввал», «Қаруни васат», «Қаруни жадида», «Аср» деган исмлар ила баён бўлинадур. Азманҳо қабл ат-тарихия – тарихи яхши маълум бўлмаган замонларни дерлар. Азманҳои тарихия – тарихи аниқ бўлган замонларни дерлар. Қаруни аввали – хилқати Одамдан Румо давлатининг йўқ бўлушиғачадур. «Қабл аз ҳижрат» – 146 сана Қаруни авсати – Румонинг йўқ бўлушидан мусулмонларнинг Истанбулни олгониғача (баъд аз ҳижрат – 731). Қаруни жадида – фатҳи Истанбулдан замонамизғачадур.

Тарих энг машҳур ва мўътабар ҳодисалардан бошланур. Ҳар юз санани «аср – қарн» дерлар. Чунончи, ал-он тарихи милодиянинг 20- ва ҳижриянинг 14-асридур.

Энди асл матлабни бошлаймиз.

Зироат санъати ҳазрат Одам алайҳиссалом тарафидан чиқорилгондур. Деҳқончилик учун баъзи асбоблар 2500 (X)да Эрон ва Мисрда ўхшатилиб кейин машхур финикиялилар тарафидан ислоҳ қилиниб, 1280 (X)да Оврупода ҳам баъзи мошиналар чиқорилибдур. Ал-он Амрикода оташ ила ҳаракат қилатургон мошиналар ила ерни ҳайдаб зироат қиладурлар. 200 от кувватиға баробар деҳқонлик оташ мошиналари чиқоратургондурлар.

1262 (X)да тошларни тарашлаб, тахтадек қилиб устиға хат ёзмоқ усули ҳазрати Идрис алайҳиссалом тарафидан чиқарилибдур.

2150 (X)да камонча сози учун гиёҳларни терисидан бир навъ маҳкам иплар ихтиро қилинибдур.

Лиз» деган соз, ҳарфлар ила ҳандаса шакллари машхур Хурмуз тарафидан чиқорилибдур. Охирида юнонийлар ҳам ушбу асбобни яхши ислоҳ қилибдурлар.

2241 (X). Ҳазрати Нуҳ алайҳиссалом тарафидан кема чиқарилибдурким,

анинг узунлиги 300, бари 50 ва баландлиги 30 газ бўлуб, уч табақаға тақсим бўлган экан. Оташ кема эса 1078 (X)да италиялик машхур Данис Поин тарафидан, бир навъ нажжорий мошинаси ихтиро қилиниб ва кейин Жемс Вайг номлик бир тафаннун тарафидан ислоҳ қилиниб, 1114 (X)да яна Дўку деган бир фаранги тарафидан чархнинг нажжор куввати ила ҳаракати тажриба қилинибдур.

1218 (X)да амриқоли Қўлтун номлик киши чарх ҳаракатини ислоҳ этиб, Порисда Сан наҳрида тажриб қилинибдур. 1222 (X)дан бошлаб парахўдлар ишламоқға кириб, эмди ер юзинда неча юз минглар ила оташ кемалар, ўн минг киши сиғатургон катта кемалар ичида босмаҳона, театрҳона ва корҳона ва мактабликлари бўлуб, сув устинда кичик бир шаҳар ҳикматидур (бақияси бор).

«Ойна» ж., 1914 йил,
28-сон, 531–534-бетлар

МУҲТАРАМ ЁШЛАРГА МУРОЖААТ

Ҳар бир мамлакатда ислоҳот ва маданият асбобиға тавассул ва ташаббус этмоқлик ҳаракати у мамлакатнинг ёшлари тарафидан зухур эта бошлагани каби, бизнинг Туркистонда ҳам маданият эшиги манзаласида бўлган макотиби ибтидоийя ила интибоҳ ва ислоҳот жарчиси бўлган миллий матбуот Ғайратлу ёшларнинг ҳаракоти маорифпарвароналари соясида вужудга келди. Шунинг учун ҳар бир миллий ҳавойижимиздан бўлган мушкул ишларда ёлғиз ёшларимизни маржаъ ва умидгоҳ тутиб, алардан ёрдам сўраймиз (моллари ёки сўзлари ила миллат фойдасиға ёрдамлари текган баъзи уламоу ағниёмиз ҳам ёшлар қаторидадурлар).

Муҳтарам биродарлар! Барчамизга офтоб каби равшан ва аёндулки, макотиб – тараққийнинг бошланғичи, маданият ва саодатнинг дарвозасидур. Ҳар миллат энг аввал, макотиби ибтидоийсини замонча ислоҳ этиб кўпайтурмагун-

ча тараққий йўлиға кируб маданиятдан фойдаланмас. Маданияти ҳозирадан маҳрум қолуб, саноеъ ва маориф салоҳи ила қуролланмаган миллат эса, дунёда роҳат ва саодат юзини кўролмас. «Муборизаи ҳаёт» майдонида мутлақо мағлуб бўлур, оёқлар остида эзилур, диний, иқтисодий ишларда ўзгаларнинг асири бўлуб, бора-бора миллият ва диёнатини ҳам қўлдан берур. Ана ушбу йўллар ила охири маҳв ва нобуд бўлуб кетар.

Биноан алайх, ер юзидаги барча миллатлар ўз болаларини ибтидоий тарбиясиға ва мактабларнинг ҳар жиҳатдан интизом ва акмолиға аҳамият беруб болаларини миллий ва диний руҳда мукамал суратда етушдурарлар. Анинг учундурки, ўзга миллатлар диний ва миллий ҳиссиётға молик бўлуб, ҳар ишда диёнат ва миллиятни муқаддам тутарлар. Ва лужуми келганда бу йўлда молу жонларини фидо этмоқға ҳозир турарлар. Мана, ҳозирги урушлар ва иқтисодий тортишлар диёнат ва миллият ҳиссиёти натижасидур.

Энди, бизни Туркистонда мундай хиссиётлар қайда? Модомики, биз туркистонийлар илму маорифдан ҳаққинча истифода этмаймиз. Фазойили инсониядан саналган шайлар қандай ҳосил бўлур? Чин инсоният нимадан иборат эканлигини қайдан билурмиз.

Бизларда бир фазилят бор бўлса, ул ҳам фақат таассуботи жоҳилонадан иборатдур. Демак, бизлар ҳозирги нимкола диёнатимизни ёлғуз таассуб соясида сақлаб турубмиз. Лекин ушбу тамаддун асрида илмсиз куруқ таассуб ила ҳам яшаб бўлмас. Чунки замонамиз шундай зўрки, озгина фурсатда чурук таассуботимизни асосидан кўпаруб ташлайдур. Шунинг учун замонанинг муҳлик асбобиға қаршу муковамат этадургон бир нарса бор бўлса, ул-да маорифдур.

Таҳсили маорифни ибтидоий қисми мунтазам мактаблар бўлган учун энди биз Туркистон мусулмонлариға ибтидоий мактабларни кўпайтурмоқ лозимдур. Табиий, мактаб муаллимсиз кўпаймас. Ҳозирда эса Туркистонда муаллим оз бўлур, муаллимларга эҳтиёжимиз ша-

диддур. Чунки бу кунларда янги мактаб ҳаваскорони кундан-кун зиёдалашмоқдадурки, муаллимлар мавжуд бўлган тақдирда ҳар йил Туркистонда юзларча мактаб очмоқ мумкиндур.

Энди ушбу мушкул ҳолларни назари эътиборга олур, Туркистон ёшлари муаллим етушдурмоқнинг чорасини топмоқлари лозимдур. Агар букунги ёшларимиз ушбу муҳим вазифа ва хизматни ифо этмакга қасд эта бошласалар, муаллим етушдурмоқни чораси ҳам топилса керак. Чунончи, Туркистонда муаллим чиқормак учун дорилмуаллимин бўлмаса ҳам, ҳар шаҳарда усули таълимдан хабардор бир-икки нафар муаллим, албатта, бордур. Ана, муаллимликка толиб кишиларни аларнинг ҳузуриға юборуб, 3–4 ой зарфида усули таълимдан хабардор қилдурмоқ мумкиндур. Агар бояфарз, ушбу хидматни муаллимларимиз илтизом қилмасалар, ул ҳолда муаллимликка ҳаваскор ёшларни бир оз заҳматлик бўлса ҳам, тўғридан-тўғри Тошкандда Мунавварқори жанобларининг мактабиға юбормоқ керакдурки,

мушорун алайҳнинг мундай толибларни маалмамнуният қабул этмоқлариға аминдурмиз. Ишта, муҳтарам қариндошлар, миллатимизнинг тилаги ва энг зўр эҳтиёжи ушбу шайлар эдики, назари олийларингиза арзу тақдим этдук. Энди ғайрат сизлардан, тавфиқ Оллодандур.

«Ойна» ж., 1914 йил, 41-сон,
970–972-бетлар

ТИЛ МАСАЛАСИ

Туркчанинг шуъба ва шохалари бўлган ўзбек-чиғатой, тотор, озарбайжон, қозоқ ва туркман лаҳжалариндаги янги матбуотнинг энг аҳамиятлик масалаларидан бири, албатта, шева, лаҳжа, имло масалаларидур. Юқоридаги лаҳжаларға сўйлайтургон турк болалари бир-икки минг санадан бери Эрон халқининг аларға ва ё аларни эронийларға истило этганлари сабабидан форс маданияти ва адабиёти ва луғатлари нуфузига маҳкум бўлуб, форс тилидан бир хейли луғат ва жумлаларни хоҳу нохоҳ абадий

ва доимий суратда олганларки, у жумла ва луғатлардан бир қисмини туркий лаҳжалардан чиқориб ташламоқ гўё мумкин эмасдур. Ва бир қисми муродифи туркчадан топилмаслик даражада ғойиб бўлгандур. Балки... биз туркчаға бугун истеъмол қилинатургон баъзи форсий сўзларимизни муқобил ва муродофи халқ тилидан ва адабиётидан йўқолгандур. Масалан, шанба, якшанба, душанба, сешанба, чаҳоршанба, панжшанба, одина кунларининг оти каби... Ҳол шундай экан, яна юқоридаги туркий лаҳжаларнинг халқи ўн икки асрдан бери дин манбаимиз ва Қуръони карим тили бўлган арабийнинг нуфузига учраб, табаррукан ва мажбуран кўп луғат ва жумлаларни янадан олдилар. Ва баъзи ифротпарастлар тарафидан янгидан буқунғача яна олинмоқдадур.

Туркларнинг баъзи тоифаси форсий ва арабийни у қадар кўп олдиларки, тиллари туркий, форсий ва арабийдан қўшулуб, «усмонли тили» аталди. Ушбу уч тилни адабиёт ва қоидаларидан бохабар бўлмагунча усмонли шевасинда

ёзмок мумкин эмасдур. Усмонли шева-
сиға ёзатургонлар-да охирги саналарда
ўз сахвларини билиб, форсий ва ара-
бийсини озроқ айтиб ёзмокдадурлар.
Азбаски, усмонли шевасинда ёзилган
асарларнинг аксарини усмонли турк-
ларнинг камсаводи англамайдур. Турк
қавмининг Кафкоз, Эрон ва Қиримдаги
қисмларининг тилиға арабий ва форсий
жумлалар усмонличадан кўра хейли оз
бўлуб, аммо туркий тилларнинг бошқа
шеваларидан кўра усмонличаға энг яқи-
нидур. Чунончи, букунги Кафкоз ва Қи-
рим матбуотининг ўқуб англайдургон
киши усмонличани, албатта ўқуб фаҳм-
лайдур. Чунки орасиндаги фарқ жуда
оздур. Хусусан, охирги саналарда ара-
бий ва форсийларини озайтуруб ёзилган
усмонлича ва ёинки туркча Қирим ва
Кафкоз шевасидан оз фарқликдур.

Тоторча ёинки нўғойча аталатургон
шеваға келсак, Қирим ва Кафкоз ше-
васидан кўра оз арабий ва форсийлик
бўлуб, бовужуд шул бу кунги тотор мат-
буотининг ҳеч бир стунни, балки ҳеч бир
сатри хати форсча ва ё арабчадан қуту-

лолмайдур. Ҳатто, сирфи тоторча ёзмок
тарафдори бўлган матбуот ва муҳаррир-
лари-да, арабий ва форсийсиз бир ни-
марса ёзолмайдурлар.

Келайлук Туркистон ва ёинки Оси-
ёи Васати халқларининг тил ва шева-
лариға: Туркистоннинг ўзиға тейишли
шеваси турк тилининг чиғатой лаҳжаси
бўлуб, «Навоий» китоби бу лаҳжанинг
гўё муҳим китобидур. Аммо кўпдан
бери Туркистонда маданият ва салтанат
ва адабиёт таданний этгани учун халқ
бу лаҳжани бузганлар. Бузмок нари
турсун, Туркистоннинг ҳар бир шаҳа-
рининг ва ҳатто, баъзи бир қасаба ва
кўйларининг шеваси бошқадур. Маса-
лан: анда, мунда, шундани – ул ерда, бул
ерда, шул ерда; ўтда, бўтда, шўтда; этта,
бетта, шетта; ўрда, бўрда, шўрда; ўра,
бўра, шўра кайфиятинда сўйлайдурган
шаҳарлар бўлуб, мундай бузук сўзларни
навъи ва адади жуда кўпдур. Туркистон
туркчасиға форсий ва арабийни қўшул-
гани ҳам барча ерда бир ҳолда бўлмай,
балки мавқеъи жуғрофиясиға қараб ҳар
навдур. Чунончи, Бухоро аморати ва

Самарқанд вилоятининг туркча тилига форсий ва арабий кўб қўшулгандур.

Фарғонанинг Хўқанд ва бошқа шаҳарларида ҳам форсий ривожда бўлуб, уламо ва машойихни форсийга майли кўпдур. Табиийдурки, форсий кўб ёйилган ерларда арабийни ҳукми зиёдадур. Форсчани ҳукми Тошканд шаҳри ва Сирдарё музофотиға озайиб, форсий билатурган киши, эҳтимол, мингда бир ҳам топилмаса. Фарғона вилоятининг Хўқанд ва бошқа шаҳарларинда букун форс тилинда ерли шоирлар-да мавжуддур.

Хўқанд хони Умархон жанобларининг «Девони Умархон»иға форсий абётлар иншод қилингониға қараганда қадимдан бери Фарғонада форсий тилни жорийлиги маълум бўлур.

Туркистон шаркида форсийнинг ҳукми озайиб, бовужуд шул уламо орасинда оз бўлса-да, сўйланур. Туркистон жануби ва Туркистони Афғонийга бўлса, туркий ва форсий тили гўё баробардур. Туркистоннинг Мовароуннаҳр, Хазар кисмиға аксарият ила туркман шеvasи ҳукмфармо бўлса ҳам, Эрон ва Афғонистон ва

Бухоронинг ҳамсоyлиги сабабидан яна форсийнинг нуфузидан қутулуб бўлмай-дур. Хиваға келганча, мунинг тили яна усмонличаға яқин бўлуб, фақат арабий ва форсий қўшимчалари оздур. Хулоса шулки, нафси Туркистон, Бухоро, Хива, Туркистон Афғони ва Кошғар ўлкалариндаги туркча шеvasи дохилан ўн қадар бузук ва тузук лаҳжаға айрилиб, аммо бу лаҳжа ила сўйлайтургонларнинг ҳар бири бошқасини сўзиға тушунадурлар. Китобатға келсак, букунғача Туркистон, Бухоро ва Хивада ҳар ким ўз лаҳжасиға мувофиқ ёзса ҳам, бир-бириға қарибдур. Чунки котибларни муаллимлари мавжуд туркча ва форсча назм ва наср китоблар бўлуб, Баҳри Хазардан то Кошғар ва Туркистон Афғониғача қадим мактабларда «Навойи», «Фузулий», «Саботул ожизин», Ҳикмат», «Хувайдо» ва бошқалари, форсийдан «Чаҳор китоб», «Хожа Ҳофиз», Бедил», «Саъдий» ва бошқалари ўқулурки, бу китоблар аҳли саводни тил бирлигиға сабаб бўлур. Аммо авомларни сўзи тахти таҳрирға кирмайдир.

* * *

Аввалги мақолада туркча тилнинг аҳамиятлик шўъбаларини қисқалик билан ёзиб эдим. Энди тилни бутун содалаштуруб индурмоқ ва ёинки адабийлаштуруб тараққий қилдурмоқдан бетарофона ёзарман.

Матбуот майдониға биздан муқаддам отилган ва дўстлар ила жариди ва мажлаларға соҳиб бўлган ичкари Русия ва Кафкоз мусулмонларини матбуот тили ва ҳам кўча тилиға диққатлик кишиға маълумдурки, матбуотлари кўча тилидан неча даража олийдур. Ва кундан-кун яна олийлашмоқдадур. Ўрам тили тарафдори ёинки содда тил тарафдори бўлган баъзи тотор матбуоти йилдан-йилға адабийға айланмоқдадур. Масалан, «Вақт», «Шўро», «Юлдуз» жаридаларининг аввалгилари ила ҳозиргисини тафтиш қилинса, ҳозиргиларини адабийлиги зоҳир бўлур. Кафкоз матбуоти аввалдан адабий бўлуб, ўн саналардан бери матбуот, қоғаз устиндаги адабий тилни, халқни тил ва сўзиға таъсир этиб ўткардики, бул ўшал вилоятларда диққат

этганларға маълум бўлур. Ҳеч бир фирқа ва ё лаҳжанинг авом тили матбуотға кирмайдур. Кирса-да, мактаб рисоаларига ва фанний китобларға кирмайдур. Азбаски, фанний, адаб, таълим, тарбия ва диний китобларни сирф авом тилиға ёзмоқ мумкин эмасдур. Ҳатто, бу замонда фан ва ҳунар тараққий этгани учун ва янги чиқгон бегона луғатдаги исмлиқ нимарсаларға туркий исм тақадургон жамиятлар барпо этиб, туркий тилимизға хизмат этатургон кишиларни бизға йўқлиги учун бегона тилдаги исмлар ила кўп нимарсаларни ёзмоқға мажбур бўлармиз. Ҳатто, мундан тараққий этган миллатлар-да кутулган йўқ. Масалан, арабий илм «Алжабр»ни букун тараққий этган миллатларда «Алжабр» ва аларда «ж» йўқлиги(дан) «Алгебра» дерлар.

Бу тил масаласи Русия мусулмонлари матбуотиға бир хейли баҳс бўлуб, фаалан ва амалан авом тили ва ёинки содда тил тарафдорларини мағлубияти ила натижаланмоқдур. Бизнинг Туркистон матбуотида, табиий, бу масалани бошидан ўткарур. Шунинг натижаси ва

навбати бўлуб мўътабар «Садойи Туркистон» рафиқимизда тил масаласи мақолалари ёзилмоқдадур. Баъзи афандилар меҳмонни «кўноқ» дейилсун деб таклиф этарлар. Ҳолбуки, кўноқ деганда, бир турк фаҳмлайдур. Меҳмон деганда, турк фаҳмлагани устида, яна бир форсий мусулмон қариндошимиз-да англайдур. «Тилимиздан форсий ва арабийни қувайлук», бу кўп енгил орзу, аммо ижроси мумкин эмас орзулардандур. Масалан, мунинг тарафдори бўлган мўътабар «Садойи Туркистон»ни «Турк эли довуши» лозим бўлур. Туркистонни «Турк эли» ёхуд Турк ери» ёзмоқ керак бўлур.

Тошканд, Хўқанд ва бошқа минглар ила жуғрофиёвий исмларни ражолари тарихия ва ёинки тарихий воқеаларни маҳаллий ва машхур одамлари ва ой ҳам йили, қуни ва ...лариғача тағйир бериб, туркий исмлар тоқиб, аларға, янги луғатлар тайёрлаб, янгидан тадвин этмоқ лозим келур. Ва ўшал ҳолдагина турк тилини арабий ва форсий луғатлардан ажратиб бўлурки, мунга ҳама ишни қўюб, ҳамма бирдан ҳаракат этса, эҳти-

молки, бир неча юз саналарда хаёлан зўрға воқеъ бўлса. Ҳолбуки, бул ижроси мумкин эмас куруқ хаёли фосидгинадур.

Бир неча минг санадан бери форсий ва араб тили ва маданияти ва салтанати таъсири остида қолган туркийни яна бир неча минг санада буларни таъсирдан чиқармоқ нари турсин, балки маънан ва моддатан ва фаннан маҳкум миллатларни тили бўлган тилимизға яна тараққий этган миллатларни луғатлари ҳужум этар.

Туркистон халқининг мактаб ва мадрасасиндаги китобларға, жарида ва мажалласиндаги мақолаларға сирфи форсий ва арабийни қўймас тарафдори кишиларни ўйловлариға, тўғриси, шошармиз.

Масалан, мактаб, мадраса, жарида, мажалла, китоб – ҳаммаси арабники. Исмимизни ўндан тўққузи арабий. Энди, бу ниҳоясиз нимарсаларни ҳаммасиға туркийдан исм охтарибми дунёдан ўтармиз.

Муҳтарам А.Музаффар афанди 63-рақам «Садойи Туркистон»да ҳандаса-

даги арабий истилоҳ ва исмларга туркий муқобиллар кўрсатурлар. Анга қараганда, ҳандасани ўзига «андоза» форсийнинг муарраби ва ёинки бузулғонидур. Анга ҳам туркча ва барча улум ва фунун ва Қуръонга ҳам туркча исм қўймоқ лозим келур. Ҳолбуки, баъзи бир нимарсаларни исми, луғатан мусаммасининг маъносиға далолат қилмай, аммо истилоҳан, таълиман ва тарихан ва ёинки замонан анга исм ва алам бўлуб қолгандур. Чунончи «воҳид қиёси» маънойи фаннийсини «солиштириш ўлчови» адо этмайдур. Бўлса-бўлмаса, бу бир истилоҳ бўлуб, «солиштириш ўлчови», яъни воҳид қиёси дейилмагунча фаҳмланилмас. Авом учун бу сўзлар ёзилатургон бўлса, ул иккисини-да фаҳмламайдур. Агарда мактаб талабалари учун бўлса, Туркистонда йўқ туркий ҳандаса китобимиздан муқаддам бир-да лоятиноҳо янги истилоҳи туркия луғати чиқормоқ лозим келур.

Фикримча, бу ўйловлар фазладур. Тўғридан-тўғри демоқ керакки, бақадри имкон арабий оз ёзулсун. Арабий исм-

лик нимарсалар жамланганда, туркча жамлансун. Масалан, улум, фунун, уламо, куззот ва ... демоқ еринда фанл, илмлар, олимлар, қозилар ва... лар ёзингиз. Ёинки мўътабар «Садойи Туркистон»нинг 64-рақаминдаги «Тил масаласи»да «Қурраи арзда яшамақда бўлган ҳар миллатни ўзига махсус бир лисони миллийси вордур» жумлаларни бир оз туркча ёзмоқ кераклигиға машварат бермоқ лозим. Аммо бутун фанний ва илмий ва диний истилоҳ ва иборатларға муқобил туркчадан исм таъйин қилмоқ фикриға чўймоқ ўзни чарчатиб ва матбуотни зоеъ қилмоқдан бошқа нимарса эмасдур.

Тил масаласи муҳаррирларидан бири дер: «Тиллар замон ила ислоҳ бўлур, бирдан ислоҳ этилмаслар». Содда тил нима учун керак? Атрофиндаги қавму қариндоши илан сўйлашмоқ учун. Адабий ва илмий тил нимаға керак? Мавжуд илму фан ва тарихни билмоқ ва алардан фойдаланмоқ учун. Энди бизға лозимки, атроф, яъни теварагимизни адабийлаштурсак, мунавварлаштурсак, яъни илму фан ила ёрутсак. Илму фан бўлса,

бизни тилга тобеъ бўлмай, балки бизни ўзига жабран тобеъ этар. Энди бу содда тилни бизни ҳар қишлоқ ва маҳаллада бир-биридан фарқи бордур. Аммо илмий ва адабий тилни ҳар бир қишлоқ ва кўйдаги оналарни тилинда бўлмоқлиги ва алардан бошланмоғи мумкин эмасдур. Оре, англис ва франсуз оналари ва ўқуғон рус ва усмонли оналарини(нг) тили матбуот ва мактабдаги адабий ва илмий тилни айни ва худ ўзидур. Аммо алар бир неча юз санадан бери, қориндан қоринғача ўқуб келган оналардур. Бизни мазлум оналаримиз батанан баъд батан ўқумай келганлар. Энди у мазлумларга ҳандасанинг туркча истилоҳларини ютдургон ила она тили бўлуб туруб, аввалан ул онани ўзига англашилмайдур. Модомики, бизга илму фан керак ва модом(ики), турк тилининг баъзи шўъба ва лаҳжалариға замоний, фанний, диний, тарихий ҳар навъ китоблар бордур. Ани ўқуб фаҳмламоқиға ғайрат этишимиз лозимдур. Масалан, Кафкоз ва Қирим лаҳжасини билатургонлар бу кунги дунёмизда мавжуд аксар, балки ҳама

илму фанларни туркча тилда билурлар. Дунёмизни илму фанидан хабардор бўлмоқ учун рус, немис, франсавий, англис, итолиёли, арабий, жопуний тилларидан бирини билмоқ керак ва аларни билмаганда Кафкоз ва ё Қирим лаҳжаи адабиясини билган кишини дунёдан хабарлик бўлушиға восита бўлур. Аммо қадим чиғатойча, мўғулча, ўрхўнғча ва сахройи тилларни тиргузгон ила на фойда? Ва у тилларга қаю илму фанлар бор? Ҳозирги сўзимизға қўшулгон форсий ва арабий сўзлар бизни арабу форсға бир даража яқин этар. Илму фан китоблариға яқинлашмоқимизға восита бўлур. Баъзи биродарларимизни соф она тили бор. Аммо она тилида мактаб, мадраса, фанний ва илмий китоблар таъсис этолмайдурлар. Чунки сўз етишмайдур. Агарда алар тараққий этса ва маданий бўлса, ҳукман ҳозирги тилни ўзгартириб бўлур. Ҳамда минг йил аввалги тилға қайтмоқ қонуни табиатға муҳолифдур. Чунки мозийға ружуъ мумкин йўқ. Бегона тилдан сўз олмақдан қутулган тил йўқдур. Англисчани арабчадан сўнгра

энг бой тил дерлар. Маа фиҳи, ўн минглар ила бегона луғатларни мажбуран олганлигини ёзарлар. Хулоса фикримиз шуки, ялғуз туркча сўйламак ва ёзмок абадан мумкин йўқ. Бақадри имкон арабий ва форсийни оз ёзайлуқ. Барча илму фан истилоҳ ва луғатлариға туркчадан муқобил охтариб вақтни зое этмайлуқ. Тараққий этган туркий шевадаги илмий ва фанний китобларни англамоқға саъй ва ғайрат этайлуқ. Келар замон учун хозирланайлуқ, ўтган замон учун эмас. «Она тили, она тили», бу яхши орзу. Аммо тилсиз оналар тилиға мактабий китоблар ёзила берса, Туркистонда ададсиз бузуқ она тиллар шевасиға ададсиз китоблар ёзмок лозим келурки, Андижонда ёзилгани Бухорода, Авлиёотада ёзилгани Қаршида англашилмайду. Чунки бу оналарни тили бир-биридан фарқликду. Тараққий этган миллатлар оналари ўкутар экан, биз аввал онамизни ўкутуб, анга тил ўргатмоқимиз керак. Чунки бизни илм ва тилсизлигимиз алардандур. Бинобарин, бақадри имкон оз арабий ва форсий, оддий, туркий

луғат ила ҳозирги шеваларча ёза бермокдан бошқа илож йўқду

«Ойна» ж., 1915 йил, 11–12-сонлар,
274–277, 306–311-бетлар

БИЗНИ КЕМИРГУВЧИ ИЛЛАТЛАР

Бизни кемиргувчи иллатлар деганда, захму маразними гумон этарсиз? Ёинки, сил, сил-ар-ия ва махавликними дерсиз? Йўқ, андан ҳам ямонроқ ва андан ҳам жонхарош, бевоё, хонавайрон ва ғариб этгувчи бир дард, биз – туркистонийларни шаҳри ва кишлоқи ёйинки ярим маданий, ярим ваҳший синфларимизғача истило этиб, бутун тириклигимизға сорилгон ва бизни инкирозға ва таҳликаға ва жаҳаннамға юмалататургон тўй, азо исминдаги икки қаттол душманни дерман.

Атомиздан меҳрибон Тангримиз жала ва аъло Қуръони каримда «Ло талаққу би ядикум ала таҳликатихи», яъни ўз кўлларингиз ила ўзингизни таҳликаға

отмангиз, дер. Биз бўлса, бадбахтона ва Худонинг амрига бўюн қўймасдан кофирона бир суратда тўй ва азо деган, йўқ бўлушимизга сабаб бўлган одатларга бору йўқимизни сарф ва исроф этармиз. Йилда икки ой наврўзи кофири учун сайр этармиз. Бир ой муқаддам Самарқандни Панжакент қасабасидаги наврўз сайрига мушак-фишанг отишдан учгина киши ўлуб, ўндан зиёда киши мажруҳ бўлди. Кўпқари ва улоқ чопмоқлик одати малъунонасиға ҳар вилоятдан ҳар сана юзлар ила киши охиратға кўчар, на қадар киши мажруҳ ва маъюб бўлар. Кўп кишилар сайр ва кўпқари шумлиги ила ишдан ва зироат вақтидан қолур. Уйиға озуқаси йўқ, хўқузи ва соғар сийири йўқ экан, бир неча юз сўмға от олиб ва ҳар куни анга ҳиндидек парастииш этиб, ҳар кун бир сўм сарф этар, на учун? Тўй ва сайрға кўпқари чопмоқ учун. Ўн-йигирма чақиримға тўй бўлдими, ҳар ким ишини, деҳқончилигини қўюб, отланиб кўпқарига кетар. Деҳқон учун олгундан азиз вақт фавт бўлди-кетди. Экин биргина кун кейин сепилган учун пишмай

қолар. Биргина кун сўнгра йиғилган учун ёғинга қолиб, баъзи хирманлар чириб кетар.

Маълум бир шаҳарда яҳудийлар баъзан ўлукларини оқшом элтиб кўмарлар. На учун? Кундузи ишдан қоларлар. Биз бўлса, ўлук ва тўй учун ҳафталар, ҳатто ойлар ила ишдан қолурмиз. Ҳолбуки, шореъи аъзам, пайғамбари ақрам соллоллоҳи алайҳи васаллам ҳазратлари ўлганни тез кўмуб ва кўмгандан сўнгра тез тарқалиб, ишға кетмоқға ва ўлукхона халқини уч кундан зиёда таъзия тутмасға, қаро киймасға, кир, фалокат бўлмасға амр этарлар. Эй халқ! Эй муслмонлар! Биз на учун Худо ва расулни сўзиға ва ўзимизни нафъимизға амал қилмаймиз? Биз девонами? Биз таклифдан ташқарими, Худо учун сўйлангиз. Биз нима?!

Шариат китобларидан «Фароиз, яъни Худони буйруғи деган китобларға: Ўлукни молидан аввалан ўлукға керакли мувофиқ суннат ва исрофсиз кафан қилиб, дафн қилмоқға сарф қилинсун, сўнгра қарзини берилур. Сўнгра ортган моллар-

ни варасасига мувофиқи шариат тақсим қилиниб берилур, – дейилган экан, биз билъакс кафандан сўнгра қарзга бермай ва ҳатто, сағир ва бенаво хотунларни меросини йиртиш, азойи, садақа, хайрот, билмайман, нималар ужраси деб, қарздан ворисидан илгари тақсим қилиб олармиз. Беш-олти маърака ва худойи, 8–10 жумъа оқшоми деб бутун маҳалла ва қишлоқ халқиға палов берармиз. Баъзи бир бечора сағир ва муштипар аёллар меросдан ва ҳақларидан ноқис олурлар. Баъзи қарзхоҳларни ҳаққи худойи ва хайрот, нохудойи ва шаррот сабаби ила куюб кетар. Бечора ўлукни зиммаси қарздан қутулолмай қолур. Худо учун айтингиз, бу хайротми, бу худойими? Беш-олти кун сўнгра бу худойи ва хайротлар учун варасани ҳаққи бўлган мол ва ерлар сотулур. Берилган дангга адрас, азойи ва ғаниларни олган йиртиш ва садақалари учун берилур. Энди бечора вариса дарбадар, ҳам отадан, ҳам ватандан айрилди-кетди. Бир ўртаҳол, бир бечора фақир ўлар. Онинг ғани яқини ўлукни эгаси бўлуб, вариса молини

«обрўй» этарман, деб исроф ва барбод этар. Натижада бечора вариса дарбадар. Эй, уйинг обод, обрўй қилғувчи! Ўлган ул, санга нима? Сан, ғани, ўз ўлукинға обрў қилгонинг бас эмасми.

Астағфурилло, субҳонолло. Бизни қилатургон ақлсизлигимизни қайси миллат қилур? Никоҳ, хатна, бу икки бало шундоғ қаттиқ бир иллатки, ўлмагунча қутулиб бўлмайдур. Шаҳарларда ўртаҳол, яъни ўтурарға хона ва боғи бор бир киши никоҳ учун икки минг сўм сарф этар ва ўғул хатнаси учун ҳеч бўлмаганда минг сўм. Ҳар бир бенаво киши бу мавридларга 200 сўмдан 10000 сўмгача сарф этар. Бой ва зўраки бойлар эса беш минг, ўн минглаб сарф этар. Охири нима бўлур? Нима бўлур дейсиз? Ота-бобосидан қолган мулк ва ватанини ўз ихтиёри илан зўраки бойни ўзи ўлгандан сўнгра бир яхудий ё бир армани ажнабийға сотиб тўй ва таъзия қарзини берар. Ўзи сотмаганда судға сотилур. Мана, юкоридаги сарлавҳада «Бизни кемиргувчи иллатлар» деган одатларимиз, шу тўй

ва таъзия исминдаги девоналигимиздан иборатдур.

Бир дўкончи, бир гулкор. Бир фақир-ҳол, бир косиб учун бу тўй ва таъзиялар ўлумдан қатиғдурки, мунинг учун бечора ҳар кун ўлур. Ҳар кун ўлгон ила-да қутулмас. Ўзидан сўнгра аҳлу аёлиға бу йўқсуллик ва бу мусибатни мерос қўяр. Хўб, яхши, ўз молини тўй ва таъзияға исроф этсун, барбод этсун, кўзи чиқсун. Ҳай, бонқа оқчасини, биров пулини на учун барбод этар. Бу девоналикни у тарафи эмасми? Бу ҳол ила 20–30 сана ўтса, ер ва ҳавлилар ажнабийларға ўтуб, аксар халқимиз гадойлик даражасиға инур. Эллик сана муқаддам ер сотилса, бир мусулмон оларди, энди бошқалар олур. Мана, энди биз шу ҳол илан яна йигирма-ўттуз йил ўтқарсак, халқимизни ярмидан зиёдаси ватансиз, ерсиз, дарбадар бўлатургони маълум ва ошқордур. Бир ҳавлида, бир рўзғорда, масалан, икки ўғул, икки қиз бор. Ато ўлса, ани моли тўрт бўлунур. Аларни ҳар бириға никоҳ ва хатна ва ўлум мавридлиари муқаррардур. Ўзларини замонча илми ва ҳунари

йўқки, контурға, маҳкамаға, бонкаға кириб вазифа олса. Энди лоилож атторлик ва ё баққоллик ва у бўлмаса, муздурлик ва мардикорлик қилиши лозим келиб, бу ишлардан фақат аларни қорни тўядур. Ортдурмоққа йўқ. Мунинг устиға тўй ва таъзия деган даҳшатлик балолар келгандан сўнгра бу азиз оила ва рўзғорға ёниб қул бўлмоқдан бошқа илож йўқдур. Эллик сана муқаддам бир қариш ер бир пул экан, энди бир олтун ва келарға ер олтунға ҳам топилмайдур. Қирим ва Кафкоз мусулмонлари-да бизлардек ер қадрини билмаслар экан. Энди Қиримда бир таноб (600 сажин) ер ўн минг сўмдан ўттуз минг сўмғачадур.

Биз бир таноб еримизни 200 сўм сотиб тўй қилмоқчи бўлсак, «ерни хўб пулға урдум» деб мажнунона шодланурмиз. Инсонни бу қадар аҳмоқлиги ажибдур. Бизға лозимки, тўй ва таъзияларни кичик қилиб ва ҳолимизча ҳаракатда бўлуб, келар замонамизни ўйлайлук. Валлоҳ, хору зор мунқариз бўлмоқ эртаға офтобни чиқишидек муқаррардур.

Самарқандда бир маҳалла борки, аксар халқи фақру заруратдан, тўғриси, ақл ноқислигидан ҳавлиларини пулға қизиқиб яхудийларға сотган учун маҳаллаға оз муслмон қолди. Маҳалла, мактаби йўқ бўлди. Масжиди-да яқинда йўқолур. Мана, бизни ақлсизлигимизни охири ва исрофларимизни хотимаси динимизға футур келмоқиға сабаб бўлур. Дин учун, масжид ва мактаб учун ақча, сарват, давлат, сомон керақдур. Тўй ва таъзияға сарф қилинатургон оқчаларимизни биз, туронийлар, илм ва дин йўлиға сарф этсак, анқариб оврупойилардек тараққий этармиз ва ўзимиз-да, динимиз-да обрўй ва ривож топар. Йўқ, ҳозирги ҳолимизға давом этсак, дин ва дунёға зиллат ва мискинатдан бошқа насибамиз бўлмайду.

Қо эътабару йо аввал ул-абсар
«Ойна» ж., 1915 йил,
13-сон, 338–342-бетлар

ЭҲТИЁЖИ МИЛЛАТ

«Бошқа миллатларга қаралса кўрилулки, мунтазам мактаблари бор ва аввал мактабда диний илм устида дунёвий илм ва фанлар ҳам ўқилур. Чунки дунёда турмоқ учун дунёвий фан ва илм лозимдур. Замона илми ва фанидан бебаҳра миллат бошқа миллатларга поймол бўлур.

50 сана муқаддамги замонда, биз туркистонлилар якка ва танҳо яшаб, бошқалар ила муомала ва муносабатимиз йўқ эди. Энди замон ўзгариб, бошқа миллатлар ила махлут бўлдук, шарият ва ўзурфимиз устига қонун ва Оврупо одатиға итоат қилмоққа мажбурмиз.

Аммо қонун ва Оврупо одатларини билмаганимиз учун бойимиз бўлсун, қози ва миллий ҳукамомиз ва аҳолимиз бўлсун қўб ташвиш ва зарар кўрар. Замони собиқда фақат шарият билмоқ кифоя этарди. Энди қонун ва зақунни билмоқ ҳам лозимдур. Шарият илми мадрасаларга, қонун илми Русия дорилфунунларига ўқилур. Дорилфунунга

кирмоқ учун, аввало, ўн сана гимназияга ўкумоқ керак. Сўнгра тўрт сана дорил-фунун ўқуб андан ҳуқуқшунос, юрист, таъбир жоиз бўлса, замона фақиҳи бўлиб чиқар. Суд маҳкамаларинда, давлат доираларинда кириб, ҳар ҳуқуқшунос ўз муваккили ва ўз миллати ва ўз тойифаси ва ўз Ватани ва ўз давлатининг нафъига сўйлашур, мудофаа қилур.

Масалан, давлат думасинда биз Туркистон мусулмонларидан шундай ҳуқуқшунос вакил бўлса, бизни дин ва миллатимиз нафъига ҳаракат қилур. Аммо шундай одам бизда йўқ.

Давлат думаси нари турсин, судга ва расмий маҳкамаларга кириб, бизни мудофаа қиладургон кишимиз йўқ. Бошимиз оғриси дўқтурга борамиз, аммо дардимизни айтмоқга тил йўқ. Ўзимиздан дўқтур йўқ.

Иккимиз бир-биримиз ила низо қиламиз. Кетамиз закунчига, сўйламоқга тил йўқ. Орадаги одамлар яна бизга фириб берар, пул берармиз, югурармиз, яна ишлар барбод, охири йўқ.

Иморат қилмоқчи бўлсак, плон-ло-йиҳаси лозимки, инжинерга муҳтож бўлармиз. Аммо биз ҳануз «муҳандис» исмини билмаймиз.

Контур ва расмий дафтар тутиб, касса куриб тижорат этмоқ лозим. Илм тижорат била турган бухгалтерик ҳисоби юритадургон бойлармизга керак, ул ҳам ўзимиздан бир нафар топилмайдур.

Ҳаммоликдан бу ишлар яхши бўлса керак. Бир неча бойваччани биларманки, энг қаттиқ хизматларга гирифтор. Сабаби надур – илмсизлик. Ҳолбуки аларни «тўйи»га атоси 5 минг сўм сарф этиб эди.

Туркистон меваси, донаси, тоши, туфроғи, эски нимарсалари Оврупо бозорига кетар. Муни Оврупо даллоллари келиб оз баҳога олиб кетар, меҳнатни биз қилурмиз, фойдани улар кўрар. Ўз нимарсамизни Оврупо бозорига элтиб, яхши баҳога сотатургон бизда бир одам йўқ. Азбаски, Оврупо ила савдо қилатургон кишини (ўзи) аввал ўн сана замона илми ўкумоғи лозим.

Бизда шоҳи, адрас, беқасам, алоча... бофликлар бор. Агарда бир нафар техник

ва муҳандисимиз бўлса бу дастгоҳларни ислоҳ этар, аҳоли обод бўлур. Валлоҳ, якин вақтда «дока» бофилларимиздек зоеъ бўлиб кетар. Чунки Оврупо янги асбоб ила мундин яхши қилиб чикорур.

30 сана муқаддам Самарқандни Ёми-ни маҳалласинда 300 алочабоф ишчи бор эди. Ал-он 30 нафар йўк. 10 сана сўнгра тамоман маҳв бўлур.

Хулоса, мактабимиз, дўконимиз, кор-хонамиз, мадрасамиз ва ҳар нимарса-мизни замонча ислоҳи лозимдур. Вал-лоҳ, ҳар нимарса қўлдан кетар, бизда муздурликдан бошқа ҳеч иш қолмас. Бир ускуна, дўкон ва саройни ишлатмоқга ҳам илми замоний ва замона шумлиги-ни билмоқ лозим. Валлоҳ, биздан дунё илмини яхши билатургонларга мулк ва асбобимиз ўтар ва ўтуб турубдур.

Қисқа қилайлик, бошқа миллатларни бойлари фақир ва етимлар учун мактаб ва дорилфунунлар соладурлар, фақир ва етимларни ўқумоғи учун вақф «истипендия»лар таъйин қилур. Бошқа миллат милўнерлари мактаби ила истипендияси-ла, идора қилатургон

газет ва мажалласи-ла, бино қилган доруложизин (аёллар университети – Н. О.), барпо қилган жамъияти хайрияси-ла фаҳр қиладур.

Бизникилар жуфт оти-ла, аробаси-ла, тўйи ила ва...ла фаҳр этар. Ҳатто, ўз ўғилларини ўқутмайдургон бойлар бор-дур.

Бу кетишни охири ямондур, ўкумок, ўкутмоқ керакдур. Болаларга оталардан илми диний ва илми замоний мерос қол-сун.

Бутун Туркистондан ўн бой йилинда минг сўмдан берса, 25 бола учун Тош-канда «диний ва замоний» бир «пан-сиун» лайли ва наҳори 5 мукамал мак-таб бино бўлуб, ҳар йил ҳукумат макта-бинда 50 бола гайёрлайдур.

Ўн йилда булардин... 200 муҳандис, дўктур, ҳукукшунос, муаллим, техник, замона тожири, валлоҳ... чиқар ва биз-ни замон одамлари қаторида қўярлар ва давлат ишига кирарлар. Руслар ила биз-ни ҳасан имтизожларимизга хизмат қи-ладурлар.

Ал-он миллатимиз бойлардан шуни кўз тутар, халойикни барбод этатургон тўйларни эмас. Ох, бу сўзларни тушуна-тургон бойлар бизда етушганми.

«Самарқанд» г., 1913 йил,
12 июль

МИЛЛАТЛАР ҚАНДАЙ ТАРАҚҚИЙ ЭТАРЛАР

Миллатлар тараққийиға бир неча сабаблар бўлуб, туб сабаби уламо ила ағниёнинг ҳамийят ва ғайратларидур. Тараққий қилгон ва ё энди тараққий қилгувчи миллатлар аҳволиға диққат қилинса, мазкур икки синф мухтарамни ўз миллатлариға сўз ва оқча ила хидмат этганлари февран зоҳир бўлур.

Ҳар миллатнинг уламози, аҳли қалами, мутафаккири ўз миллатининг оянда-си учун йўл кўрсатур, машварат берур, миллат ахлоқининг ислоҳи учун масжидларда панд ва насихат берур, мактаб ва мадрасаларда дунё ва охиратда керак илм ва фан, таълим берарлар. Китоб ва газет ила умматни муслиҳи учун баҳс ва муколамалар қилурлар.

Тараққий қилгувчи миллатларнинг уламози замондин бохабар бўлиб, ўз миллатининг «масолиҳа замонийя»си учун саъй этар, миллатни пешрафтиға оқча ила, ҳайрат ила иона қилмоқни миллат бойлариға таклиф этар, ташвиқ

ва тахрис этар. Хулоса, ҳар миллатни уламози, аҳли қалами миллат учун сўйлар, ёзар ва ҳавожи миллия ва замониани ўз миллат мансубасига билдирарлар. Замона ағниёлари ўз миллатларини замонийча кераклиги йўлинда оқча сарф этарлар, масалан, янги усулда замонавий мактаблар бино этиб, замонийча одам тайёрламоқ учун ҳаракат этарлар. Ҳукуматни ўрта ва олий мактабларига ўқийдурғон ўз миллат болаларига ионат этарлар. Ва бечора ҳамжинсларини диний ва дунёвий мактабларига беруб, ўз харажатлари ила ўқутадулар.

Рус, армани, яҳудий ва бошқа Русиядаги ватандошларимизни бойлари доимо ўз миллатлари учун катта хайр ва эҳсонлар қиладурлар, инчунин, Кафкоз, Қирим, Қозондаки мусулмон биродарларимизни бойлари, уламози ва аҳли қалами, соҳиби фикри ўз биродарларига мол, оқча, қалам ва илм ила иона қиладурлар.

Аммо бизни Туркистонда бу ишлардин сўйламоққа хануз навбат келган йўқ. Ҳар ким ўз нафъи ва ўз шахсий иши ила саргардон, умумий ёинки диний ва

миллий ишларни ояндаси учун, миллатни замона одамларидек тараққий этмоғи учун, халойикни ислоҳ ахлоқи учун ғам тортувчи ва ҳаракат этгувчи йўқдир.

Бир карра диққат қилиб, маҳалла-кўй ва қишлоқ халқларига қаралсун. Авомлик, беилмлик нақадар кўпайган. Биз мусулмонмиз. Мусулмонликга илм лозим, амал лозим. ўқумоқ керак, нима учун бошқа миллатларда юза бир нафар бесавод йўқ экан, биза юза бир нафар саводлик йўқ.

Бошқа миллатнинг ёш болалари мактабда, лекин бизники ҳаммоликда ва гадойликда. Бошқа миллат уламозига тобеъ экан, бизни уламо билъакс авомга тобеъдур. Бунинг охири харобдур. Йигирма, ўттуз сана сўнгра яна ёмонроқ бўлур, мусулмонлик, илм ва одоб ила қоим миллат ахлоқ, фазл ва ҳунар ила боқий қолур.

Бугун ислоҳи мактаб-мадраса, яъни ислоҳи миллатқа кўшиш қилинмаса раби аср сўнгра диёнат барбод бўлур ва анинг жавоби масъулияти бугунгиларга қолур, бу масъулиятдин қутулмоқ учун миллат-

ни диний илм ва дунёвий илм-фанлар ўқумоқ учун тарғиб қилмоқ керакдур. Диний илм ва фанларнинг ўрни мактаб ва мадрасадур.

Дунёвий фанларни ўрни ҳукумат мактабларидур, иккисиға ўқумоқ учун оқча лозимки, ул оқча бойларни киссайи ҳамиятидан чиқса керак.

Ҳар замон учун асбоби ислоҳ ва тараққийи ионат бошқарур. Миллатға ионат этмоқ учун, ислоҳи мактаб ва мударрис учун, русий мактаблариға бола тайёрламоқ учун, деҳқон ва санъаткорларни ривож бермоқ учун «ҳамийяти хайрия», «нашри маориф», қироатхоналар, фўндлар, куружуклар, жаридалар, мажаллалар, нашриётлар... керакдур. Миллатлар тараққийси шул ила бўлур ва бу ишларға оқча керакдур, оқча бойларда ва афродда!

Маро ба тажриба маълум шуд даро ҳар кор, Ки қадри мард ба илм аст қадри илм ба мол.

(Маъноси: менга тажрибадан маълум бўлдики, одамда қанчалик илм бўлса ҳам илмнинг қадри молдадур. – Ў. С.).

«Самарқанд» г., 1913 йил, 30 июль

МУНДАРИЖА

Икки эмас, тўрт тил лозим	11
Аъмолимиз ёинки муродимиз.....	15
Зўраки бой	22
Жаҳолат дардларидан	27
Оҳ, бонкалар бизни барбод этди.....	29
Ёшларга мурожаат	34
Тарихи ихтирои башар	37
Муҳтарам ёшларға мурожаат.....	42
Тил масаласи	46
Бизни кемиргувчи иллатлар	61
Эҳтиёжи миллат	69
Миллатлар қандай тараққий этарлар	75

Адабий-бадиий нашр

Маҳмудхўжа БЕҲБУДИЙ

ЁШЛАРГА МУРОЖААТ

Тошкент «Маънавият» 2022

Муҳаррир *С.Холбеков*

Рассом *Ш.Соҳибов*

Мусахҳиҳ *С.Тошқулова*

Компьютерда тайёрловчи *Ш.Соҳибов*

Лицензия АИ №189, 10.05.2011 йилда берилган. Босиш-
га 30.12.2019 йилда рухсат этилди. Бичими 84x108 ¹/₃₂,

«Таймс» гарнитураси. Офсет босма усулида босилди.

Шартли босма табағи 14,28. Нашр табағи 10,23.

Буюртма №19–44 Адади 1000 нусха.

Нархи шартнома асосида.

«Маънавият» нашриётида чоп этилди. 100047.

Тошкент, Тараққиёт 2-берккўча, 2-уй. Шартнома №